

ПАРАДОКСАЛЬНА ЕТИКА МИКОЛИ БЕРДЯЄВА ТА ІММОРАЛІЗМ ЛЬВА ШЕСТОВА

У статті розглядається філософська дискусія між М. Бердяєвим та Л. Шестовим з приводу проблем етики в контексті екзистенціалізму.

Микола Бердяєв та Лев Шестов - два філософи, в котрих, як відомо, багато спільного - і в їхніх філософських поглядах, і в їхній біографії: вони народилися в одному місті - Києві, були близькими друзями, свобода людини для них була священною, обидва позиціонували себе як екзистенціальні філософи, були оригінальними релігійними мислителями. Тому, на перший погляд, може здатися, що два релігійних філософи-екзистенціалісти, які жили в один і той самий час в одних і тих самих країнах (спочатку в Російській імперії, а в роки еміграції - у Франції), які мали схожі політичні вподобання (М. Бердяєв і Л. Шестов не прийняли Жовтневу революцію, але також не симпатизували і монархічному устрою), у філософських дискусіях першої половини ХХ ст. мали б стояти по один бік.

Проте насправді все було інакше: впродовж усього свого багаторічного спілкування Бердяєв та Шестов залишалися непримиримими опонентами, хоча й високо цінували філософську творчість один одного. М. Бердяєв написав про філософію Л. Шестова низку статей у журналі «Путь» («Древо життя і древо пізнання», «Лев Шестов (з приводу його сімдесятиріччя)», «Основна ідея філософії Льва Шестова»), згадував того у багатьох своїх роботах, а погляди Л. Шестова на філософію М. Бердяєва відображаються у його статтях «Микола Бердяєв (Гнозис і екзистенціальна філософія)», «Похвала Дурості (з приводу книги М. Бердяєва "Sub specie aeternitatis")». Ці праці обох філософів справляють таке враження, що ніби між собою дискутують мислителі з абсолютно протилежними поглядами, і це враження ніяк не пом'якшується похвалами Бердяєва з приводу літературного таланту Шестова і визнанням ним значущості його проблематики.

Зауважимо, однак, що М. Бердяєв був чи не єдиним російським мислителем, котрий приділяв так багато уваги поглядам Л. Шестова (наприклад, М. Лосський у своїй «Історії російської філософії» присвячує останньому лише кілька

рядків). Причиною такої взаємної уваги мислителів були, на нашу думку, як спільність філософських інтересів і тем (свобода людини, повстання проти суспільства, стосунки людини і Бога), так і самий дух їхньої філософії. Спільними в обох мислителів були й підходи до вирішення філософських проблем, зокрема не на основі спекулятивного мислення, а на особистому досвіді буття. І все ж таки вони залишаються у філософії опонентами, а відтак виникає логічне питання: що ж було причиною їх філософського протистояння?

У пошуках відповіді на нього звернемося до поглядів згаданих філософів на проблеми етики. Згідно з етикою, людина залишається живою істотою навіть у тому випадку, коли етика пропагує відразу до самого життя і намагається підкорити людину абстрактним, чужим для неї правилам. У цьому полягає відмінність етики від гносеології, для якої людина - лише суб'єкт пізнання. Тому для зрозуміння вчення будь-якого екзистенційного філософа осягнення його етичних поглядів є найважливішим, оскільки, як вважає М. Бердяєв, екзистенційний «тип філософії передбачає, що таїна буття може бути усвідомлена лише у людському існуванні» [1, 44].

Осердя етичного вчення М. Бердяєва становить ідея особистості, відстоювання якої можна знайти практично в усіх його книгах. І саме проти неї повстає Л. Шестов у статті «Микола Бердяєв (Гнозис і екзистенціальна філософія)», де заперечує навіть оригінальність вчення М. Бердяєва, не погоджуючись також із думкою, що ідея особистості можлива лише у християнстві і до християнства не існувала [2, 93]. Шестов, зокрема, пише: «І грецька філософія, й індуська мудрість завжди висували на перший план ідею особистості, до того ж не з меншою наполегливістю, ніж це робить Бердяєв» [3, 418]. Він вважає, що ідея особистості в історії європейської філософії сягає вчення Сократа, тобто виникає одночасно із самою етикою. Таким чином, мораль та ідея осо-

бистості є нероздільними, і це стосується також «парадоксальної» етики М. Бердяєва. Л. Шестов вказує на те, що Сократ навчив своїх учнів (а через них - усе людство) соромитися, тобто розрізнити між «власною емпіричною індивідуальністю і індивідуальністю вищою» [3, 419], яка і є особистістю.

Звернемо увагу на таке твердження Шестова: «Про етику Бердяєва можна сказати те саме, що Дейсен, прагнучи зблизити індуську думку з європейською, сказав про етику Канта: у ній людина, як *Ding an Sich*, диктує свої закони людині емпіричній» [3, 417]. Цей філософ вважає, що для людини ближній має бути не суб'єктом, не об'єктом і не «особистістю», а такою самою живою істотою, як і вона сама [3, 428]. Тут ми підходимо до самої суті протистояння двох мислителів, які сперечаються про те, яка власне людина має посідати чільне місце в їхніх антропоцентричних вченнях (філософія Л. Шестова також є, на нашу думку, антропоцентричною, попри наявний у ній теоцентризм): людина ідеальна або цілком реальна, жива людина з усіма її (з погляду моралі) недоліками. Це розрізнення дещо нагадує суперечність між *Superego* та *Id* у З. Фрейда. До речі, М. Бердяєв, розмірковуючи про шестовський метод «мандрування душами», вказує на його близькість до фрейдистського методу психоаналізу [2, 89].

Як можна зрозуміти з міркувань Л. Шестова, особистість для М. Бердяєва (та й для більшості інших філософів) - це людина, котра живе згідно з ідеалами добра. Але слід враховувати, що саме добро не є однозначним. Шестов обстоював ту думку, що є два види добра: «добро зело», яке існувало до гріхопадіння, і те, яке виникло після того, як Адам і Єва з'їли плід з дерева пізнання добра і зла. Останнє є протилежністю злу і, відповідно, не може існувати без свого антипода.

У своїй парадоксальній етиці Бердяєв, ймовірно, під впливом Шестова, також проводить розрізнення між добром, як протилежністю злу, і добром «по той бік добра і зла». Однак, враховуючи те, що твори М. Бердяєва справді рясніють повчаннями (хоча й нетрадиційними, «парадоксальними»), все-таки добро «по цей бік» зберігає для цього мислителя своє значення, на відміну від Л. Шестова, для якого таке добро - страшна спокуса. Л. Шестов, як і С. К'єркегор, навіть не вважає, що етика - це проміжна стадія між естетикою і вірою. Натомість для М. Бердяєва первісне добро відсувається у недосяжну для людини сферу. Так, цей філософ зазначає, що у разі намагання зректися добра «по цей бік добра і зла» людина опиниться саме у царині зла.

Для цього життя, таким чином, залишається лише добро, яке постало після гріхопадіння.

Перейдемо тепер до практичного аспекту парадоксальної етики М. Бердяєва та імморалізму Л. Шестова. У реальному житті людині доводиться робити вибір між різними цінностями, визначаючи для себе вищу. Що ж є вищою життєвою цінністю для обох філософів? У згаданій праці «Микола Бердяєв (Гнозис і екзистенціальна філософія)» Л. Шестов пише про Майстера Екгарта, для якого зречення вище за любов, і про апостола Павла, для якого любов вище за все [3, 416]. Зазначимо, що для самого Шестова любов вища за зречення. Підтвердженням цього може слугувати такий біографічний факт. На думку мислителя, найгірше для чоловіка - це зрадити жінці заради ідеї, оскільки це означає зректися самого життя заради сенсу життя, а людині спочатку потрібно полюбити саме життя без досягнення його змісту [4, 67]. З цих міркувань випливає, що шукання сенсу життя спроможне вбити саме життя.

У зв'язку з цим виникає питання: а чи була любов найвищою цінністю для М. Бердяєва? На нашу думку, цілковиту відмінність ставлення двох мислителів до такої цінності, як кохання, демонструє їхнє трактування особистої трагедії С. К'єркегора. Л. Шестова, наприклад, глибоко обурює твердження М. Бердяєва про те, що для людства і для самого С. К'єркегора було добре, що він втратив свою наречену, бо інакше світ не отримав би в його особі видатного релігійного мислителя, а сам він залишився б пересічною людиною [3, 425].

Зовсім чужою для Л. Шестова виявляється також та думка М. Бердяєва, що прагнення любові (як прагнення до життя) і прагнення до пізнання істини є рівноцінними [3, 425]. Тут ми натрапляємо на ще одну відмінність філософування Шестова і Бердяєва: останній, за його власним зізнанням, ще в молоді роки вирішив присвятити життя пошукові його сенсу [5, 77]. Промовистим є й той факт, що, згадуючи крилаті слова Мефістофеля «теорія, друже мій, сіра, та дерево життя зелене», М. Бердяєв не погоджується з цією концепцією: на його думку, вічно зелене саме теорія, натомість сірим залишається дерево життя [5, 48—49].

Як бачимо, полеміка між нашими філософами - це полеміка між двома екзистенціалістами: поміркованішим (М. Бердяєв) і радикальнішим (Л. Шестов). Останній, однак, фактично не визнавав М. Бердяєва за екзистенціального філософа, про що свідчить його стаття «Микола Бердяєв (Гнозис та екзистенціальна філософія)».

Провідною думкою цієї статті є те, що у філософії Бердяєва відбувається протистояння двох тенденцій, чи, радше, двох прагнень: прагнення до пізнання і прагнення до свободи. Однак перша тенденція (до пізнання, гнозису) є, на думку Шестова, потужнішою і природнішою для Бердяєва, натомість друга видається запозиченою. Л. Шестов вважає: «Засвоївши собі кіррегардівський термін, Бердяєв менш за все схильний прийняти те, що Кіррегард пов'язував з екзистенціальною філософією» [3, 412]. На його думку, світогляд М. Бердяєва розгортається у річищі німецького ідеалізму: «Бердяєв веде свій філософський родовід від славетного німецького мистика, Якова Бьоме, і через Бьоме - від німецького ідеалізму» [3, 412]. Він також відзначає і вплив на Бердяєва філософії Б. Спінози: мовляв, уся «парадоксальна етика» М. Бердяєва пронизана спінозівською впевненістю у тому, що блаженство є не нагорода за чесноту, а сама чеснота [3, 415]. Остання ідея зустрічається вже у стоїків. Крім того, мораль М. Бердяєва все одно залишається примусовою і загальною для всіх.

Погляд Л. Шестова можна зрозуміти таким чином: етика М. Бердяєва не є екзистенціальною (якщо взагалі екзистенціальна етика може існувати), вона не приймає тих відкриттів у людській душі, що здійснили предтечі екзистенціалізму - С. К'єркегор і Ф. Достоєвський. *Жах* (Angst) і *відчай* С. К'єркегора, *бунт* Ф. Достоєвського, хоча й не ігноруються Бердяєвим, однак не входять, на відміну від Шестова, до осердя його філософської думки. На наш погляд, для філософа, центр мислення якого становлять жах, відчай та бунт, моралізм стає неможливим, бо етика нічим не може допомогти людині, яка поставила перед цими явищами. Тому не дивно, що М. Бердяєв у багатьох своїх творах бореться проти «ячества» (вихідним положенням фактично будь-якої етичної системи є заперечення егоїзму як витoku всього злого в людині), а Л. Шестов - проти ненависного також і Ф. Достоєвському «всємства» (це слово, до речі, вигадав сам Ф. Достоєвський). Критику автономної моралі можна взагалі вважати однією з характерних рис екзистенціальної філософії, бо ще С. К'єркегор, з котрого, власне, й розпочалася екзистенціальна філософія, протиставив етиці віру. Саме К'єркегор був, як відомо, найбільш близьким філософом для Л. Шестова.

Натомість у російській думці срібного віку постать Л. Шестова стоїть цілком осібно. Філософія мислителя настільки вирізняється серед інших вчень цього періоду, що її взагалі не сто-

суються ті узагальнення, які роблять щодо російської філософії. Так, останніми роками російську філософську традицію (включаючи М. Бердяєва) часто-густо звинувачують в «антифемінній» спрямованості [6]. При цьому постать Л. Шестова зазвичай взагалі не згадують, певне через відсутність у його творах підтвердженнь «антифемінності»; інша річ - твори М. Бердяєва, в яких таки трапляються чимало свідчень того, що для цього мислителя пріоритетне значення мало саме чоловіче начало.

Чоловіче начало переважно пов'язують із духовністю, жіноче - з природою або душевністю. Віддаючи перевагу засадам духовним (втіленням якого і є особистість), М. Бердяєв відзначав, що для Л. Шестова, наприклад, духовне начало є ворожим: «Ворог для Л. Шестова не чуттєвий, матеріальний світ, а саме духовний, ідейний світ» [2, 93]. Хоча Шестова навряд чи можна назвати супротивником будь-якої духовності (бо філософія належить саме до її царини), однак твердження Бердяєва має, на наш погляд, певну підставу. Розмірковуючи про долю Ф. Ніцше, Л. Шестов вказує на несподіване відкриття останнього (яке повністю приймає): «Найкраще в людині зовсім не те, що відрізняє її від звіра, а те, що однаково властиво і звірю, і людині: свобода, хоробрість, безпосередність» [7, 33]. Натомість дух, на думку Л. Шестова, може становити для людини певну загрозу. Так, аналізуючи вчення Г.-В.-Ф. Гегеля, він зазначає, що «для нього людина - лише момент духу, а дух - це те, в чому людина вже подолана» [8, 29]. Показовим видається й те, що гріх для Л. Шестова - це пізнання добра і зла, тобто явище цілковито духовне. Так само духовним явищем є гріх і для С. К'єркегора, який, зокрема, писав: «...гріх - не проступок плоті і крові, а погодження духа на такий проступок» [9, 309].

Ще одна суттєва відмінність між ученнями двох мислителів полягає в тому, що філософія Шестова виразно і послідовно індивідуалістична. Цитуючи Бердяєва, Л. Шестов «власне думав, що у кожної людини є своя особиста істина» [1, 48]. Як вважає М. Бердяєв, Л. Шестов - «однак, він зовсім не є соціальним, він воліє вирішувати Свою життєву тему перед Богом і перед таїною існування» [10, 50]. Справді, для Л. Шестова характерно протиставлення істини-для-себе та істини-для-всіх [11, 98—99]. Для нього фактично не існують ані об'єктивна істина, ані відповідно загальні етичні, обов'язкові для всіх, положення, бо всі вони - від дерева пізнання добра і зла, а, отже, вони є диявольською спокусою.

У цьому міркуванні Л. Шестов розходиться

не лише з М. Бердяєвим, а й з усією російською філософською традицією, для якої характерним є культ спільності, «соборності», нехай і вільної (згадаймо О. Хом'якова, В. Соловйова, Л. Карсавіна з його ідеєю «симфонічної особистості» та ін.). Бердяєв намагається заперечити Шестову: «Цілком помилково думати, що загальне, спільність встановлюється лише через поняття розуму... Спільність, єдність світу лежать у руці Божій, а не в абстрактному розумі. І спільність у світі є насамперед спільність у любові, а не в понятті, спільність у Бозі, а не в розумі» [2, 91-92].

Це, звичайно, вельми вагомий аргумент проти філософії Л. Шестова, однак і його можна заперечити. По-перше, ще Ф. Ніцше у книзі «Так казав Заратустра» показав, чим насправді може бути любов до ближнього. І дійсно, не будь-яка любов – від Бога, вона може мати своє коріння також в елементарному бажанні віднайти якість полегшення у цьому житті. По-друге, любов не тільки об'єднує, а й розділяє людей, навіть робить їх ворогами. Крім того, чи мають впливати зі взаємної любові людей спільність понять про добро і зло, й однакова поведінка у певних ситуаціях?

Як бачимо, погляди двох російських філософів-екзистенціалістів на проблеми етики суттєво відрізняються. М. Бердяєв не пішов так далеко у своїй критиці людської моралі, як це зробив Л. Шестов. Останній писав про свого опонента: «Він готовий боротися і фактично бореться із «законництвом», але парадоксальна, як і звичайна етика однаково бояться зрестися ідеї належного» [3, 436]. Для Л. Шестова Бог вище за добро, Він, кажучи словами Ф. Ніцше, по той бік добра і зла. А згідно з автономною мораллю, з якою й бореться Л. Шестов, існують вічні закони Добра, і над ними не має влади навіть Бог. Якщо ж сам Бог не має такої влади, то що можна сказати про людину? Для неї, у разі визнання автономної моралі, не існує можливості вирватися з-під влади Добра, вона може лише упокоїватися кантівському категоричному імперативу («ти повинен»). Відкидаючи ідею, що Бог – це Добро, Шестов відповідно цілковито заперечує категоричний імператив. Микола Бердяєв, хоча і пропонує власну систему моралі замість традиційної, залишає принцип «ти повинен». Цю нову систему моралі він намагається побудувати на основі екзистенційного досвіду.

Варто зауважити, що поняття «парадоксальна етика» та «імморалізм» стосовно вчень обох мислителів слід розуміти таким чином: парадоксальність етики М. Бердяєва полягає в тому, що він вимагає від людини не послуху, як усі тра-

диційні системи моралі, а свободи і творчості, при цьому зберігаючи, все ж таки, низку заборон, що існують у цих системах моралі. Він також вимагає, щоб у людині свідоме начало цілковито домінувало над тваринним. Імморалізм Л. Шестова означає боротьбу за повну свободу людини від будь-яких моральних законів, проте це не означає культу зла, як у випадку Ф. Ніцше. Демонізм повністю чужий Л. Шестову, він для нього навіть не став предметом філософських роздумів. Не випадково М. Бердяєв називав його фанатиком добра. Л. Шестов чинить бунт проти добра, оскільки не хоче виправдовувати, в ім'я останнього, смерть і страждання. У цьому він залишається вірним учнем Ф. Достоєвського, який зазначив цю проблему у «Братах Карамазових» (згадаймо відомі слова Івана про сльозинку дитини і майбутню гармонію). Всі ж теодицеї, включаючи теодицею М. Бердяєва, намагаються виправдати існування страждання у світі, а саме це і було для Л. Шестова неприйнятним.

На нашу думку, причина розходження у поглядах двох мислителів не останньою мірою пояснюється їхніми особистісними рисами: Шестову як людині була властива любов до життя, а Бердяєву такої любові до життя бракувало (про що можна здогадатися, ознайомившись із його філософською автобіографією «Самопізнання»).

Люди, яким властива любов до життя, значно частіше постають перед його трагічною стороною, бо любов до життя – це здатність прагнути не тільки речей, досяжних у цьому світі, а й речей абсолютно недосяжних. А певна трагедія таки була в житті Льва Шестова, ще на його самому початку (на неї, зокрема, натякає у своїх спогадах Є. Герцик [4, 67]). Подальше життя Льва Шестова теж не було позбавлене трагічності: загинув його син. Як визнавав Бердяєв, для Шестова «людська трагедія, жахи і страждання людського життя, переживання безнадійності були джерелом філософії» [1, 44]. Сам Л. Шестов зауважує: «Початок філософії не подив, як вчили Платон і Аристотель, а відчай» [12, 28]. Тут, ймовірно, і є та точка, де розходяться шляхи двох мислителів, бо філософія М. Бердяєва не була філософією трагедії. Якщо основу філософствування Л. Шестова становлять такі почуття, як відчай і страх, що і зближує його з С. К'еркегором, то основою філософії М. Бердяєва є таке почуття, як туга, як зізнається він у праці «Самопізнання». Не цурається останній і надзвичайного оптимізму та віри в необмежені людські можливості. Цю відмінність міркувань двох філософів зазначає Ч. Мілош у нарисі «Шестов, або про чистоту відчаю» [13, XI].

Філософське мислення Л. Шестова є наскрізь трагічним, звідси і його унікальний спосіб пошуку істини - «мандрування душами» (натомість М. Бердяєв апелює до інтуїції і містичного досвіду). Саме із трагічності світосприйняття випливають і імморалізм Л. Шестова (бо мораль зовсім байдужа до людських страждань), і його

пошуки Бога, і війна за образ Бога, бо ті образи Бога, які створювалися філософами, у тому числі М. Бердяєвим, не можуть дати людині жодної надії. Таке сподівання на можливість справжнього життя, де будуть здійснені, а не оголошені зайвими, «недуховними» усі людські прагнення, може дати, за Л. Шестовим, лише Бог Біблії.

1. Бердяев Н. А. Основная идея философии Льва Шестова // Путь.- 1938-1939,- № 58.- С. 44-48.
2. Бердяев Н. А. Древо жизни и древо познания // Путь.- 1929.- № 18.-С. 88-106.
3. Шестов Л. Николай Бердяев (Гнозис и экзистенциальная философия) // Н. А. Бердяев: pro et contra. Кн. 1.- СПб.: РХГЦ, 1994.- С. 411-436.
4. Герцык Е. Портреты философов // Наше наследие.- 1989,- № 2,- С. 64-75.
5. Бердяев Н. А. Самопознание (опыт философской автобиографии).- М.: Междунар. Отношения, 1990.
6. Див. напр. Гомілко О. Є. Дискурс сексуальності в Росії і тоталітарне тіло II Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі: Український часопис російської філософії // Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. Вип. 1.- К.: Вид. ПАРАПАН, 2003.- С 586-597.; Чухим Н. Д. Філософія стає у Бердяєва: історико-філософський контекст // Там само.- С 570-586.
7. Шестов Л. Sine Effusione Sanguinis (О философской чистности) II Путь.- 1937.- № 54.- С. 23-36.
8. Шестов Л. Potestas Clavium (Власть ключей) // Шестов Лев. Сочинения в двух томах.- М.: Наука, 1993.— Т. 1.-С. 17-316.
9. Кьеркегор С. Страх и трепет.- М.: Республика, 1993.
10. Бердяев Н.А. Лев Шестов (по случаю семидесятилетия) // Путь.- 1936.- № 50,- С. 50-52.
11. Шестов Лев. На весах Иова (Странствования по душам) // Шестов Л. Сочинения в двух томах.- М.: Наука, 1993.-Т. 2.-С. 317-664.
12. Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия (Глас вопиющего в пустыне).- М.: Прогресс - Гнозис, 1992.
13. Милош Ч. Шестов, или о чистоте отчаяния // Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия (Глас вопиющего в пустыне). - М.: Прогресс - Гнозис, 1992.— С. I-XVI.

I. Hetman

THE PARADOXICAL ETHICS OF N. BERDYAEV AND THE IMMORALISM OF L. SHESTOV

The article deals with the philosophical discussion between N. Berdyaev and L. Shestov in the sphere of ethics in the context of existentialism.